

ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ ПІДХОДІВ ДО ТРАКТУВАННЯ ПОНЯТТЯ «РЕФЛЕКСИВНІ УМІННЯ» НАУКОВЦЯМИ В ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІЙ ЛІТЕРАТУРІ

У статті з'ясовуються теоретичні засади проблеми, проводиться порівняльний аналіз змісту категорій «рефлексія», «педагогічна рефлексія», «рефлексивні уміння», виділяються основні підходи щодо їх визначення у сучасній педагогічній освіті.

Ключові слова: рефлексія, рефлексивні уміння, самоосвіта, самостійна робота, освітній процес.

В статье выясняются теоретические основы проблемы, проводится сравнительный анализ содержания категорий «рефлексия», «педагогическая рефлексия», «рефлексивные умения», выделяются основные подходы к их определению в современном педагогическом образовании.

Ключевые слова: рефлексия, рефлексивные умения, самообразование, самостоятельная работа, образовательный процесс.

The paper clarified the theoretical foundations of the problem, a comparative analysis of the content of the categories of «reflection», «pedagogical reflection», «reflective skills», highlights the main approaches to the definition of a modern pedagogical education.

Key words: reflection, abilities of reflection, self-education, self-dependent work, educational process.

Постановка проблеми. Проблема рефлексії досить багато досліджувалася і досліджується наукою, в тому числі і психолого-педагогічною. Однак питання про рефлексивні уміння з точки зору як теорії психології та педагогіки, так і практики освіти, потребують подальших досліджень і розробок. З'ясування теоретичних засад проблеми дає підстави для порівняльного аналізу змісту категорій «рефлексія», «педагогічна рефлексія», «рефлексивні уміння».

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Щодо поняття рефлексивних умінь науковці займають різні позиції. Розуміння особистісної рефлексії як знання учителем самого себе зустрічаємо у дисертаційному дослідженні Н. Маркової. Такий же зміст вкладає у поняття «рефлексивні уміння» М. Вислогузова. Водночас викликає сумнів доцільність поняття педагогічної рефлексії з визначення Б. Вульфою, В. Харкіна. На нашу думку, розглянута ними згадана категорія ідентична рефлексивним умінням.

Тому **ціллю статті** є з'ясування теоретичних засад проблеми, яка дає підстави для порівняльного аналізу змісту категорій «рефлексія», «педагогічна рефлексія», «рефлексивні уміння».

Виклад основного матеріалу дослідження. Більшість авторів, які переносять поняття «рефлексія» у педагогічну діяльність, ототожнюють усі її види з

педагогічною. Для підтвердження цієї думки скористаємося наступними аргументами. Г. Коджаспірова переконує: коли предметом рефлексії виступають усі сторони педагогічної діяльності учителя, то це – педагогічна рефлексія [6]. Ф. Гоноволін, Л. Кондрашова, В. Сластьонін також дотримуються подібної позиції. Рефлексивні уміння доцільно називати педагогічними, оскільки вони стають професійною рисою особистості вчителя, у його роботі набувають педагогічно спрямованого характеру. На їх думку, вони наповнюються новим педагогічним змістом і визначається специфікою вчительської праці.

Доречно зауважити, що дефініція «рефлексивні уміння» у психолого-педагогічній літературі має різні трактування: «педагогічна рефлексія» (Г. Коджаспірова), «професійно-педагогічна рефлексія» (Б. Вульфов, В. Харкін), «особистісна рефлексія» (Т. Щербакіна), «саморефлексія» (М. Вислогузова). Довільне трактування термінології ускладнює розуміння суті рефлексивних умінь та дослідження окресленої проблеми.

Формулювання А. Марковою визначення, що рефлексія – це здатність учителя подумки уявити собі в учневі картину ситуації і на цій основі уточнити уявлення про себе [9], підсумовує думки науковців указанного напрямку. Вона наголошує лише на здатності вчителя коригувати свою діяльність завдяки

думці учнів («я очима інших»). Це одна з ознак рефлексії, і зокрема, рефлексивних умінь.

Науковець Г. Коджаспірова, досліджуючи проблеми педагогічної самоосвіти, зосереджує увагу на особистісному аспекті рефлексії і визначає її як усвідомлення, критичний аналіз та визначення шляхів продуктивного самовдосконалення своєї діяльності [6].

Щодо формування рефлексивних умінь у майбутніх педагогів, то варто наголосити на тому, що важливим завданням вищих педагогічних навчальних закладів є таке навчання і виховання студентів, яке дає змогу перевести особистісну позицію майбутніх педагогів із пасивного сприймання змісту професійної підготовки у позицію активного суб'єкта педагогічної діяльності.

Інша група науковців: М. Вислогузова, Ю. Кулюткін, Л. Мітіна, Г. Сухобськ розглядає педагогічну рефлексію як вид діяльності, що включає рефлексивні уміння. Зокрема, Л. Мітіна визначає рефлексію, виходячи зі структури особистості учителя в контексті схеми «діяльність-спілкування-особистість». За її твердженням, рефлексія – це самоаналіз діяльності вчителя, що ґрунтується на загальних принципах педагогічної діяльності [10]. Застосування цього поняття, на нашу думку, є досить обмеженим, оскільки характеризує рефлексію лише однією ознакою – самоаналізом.

У дослідженнях щодо визначення особистісного аспекту рефлексії зроблено акцент на активізації принципу саморозвитку особистості. Згідно з цим визначається рефлексія, що забезпечує самоорганізацію й самооблізацію особистості в різних умовах її існування. Рефлексивні уміння виступають як процес осмислення особистісних змістів (образів особистості, з якими ототожнює себе «Я»), який приводить до їх поступальних змін та породжує новоутворення особистості. Поняття «особистісна рефлексія» у дослідженнях І. Беха, Н. Гуткіної, І. Семенова, І. Степанова розглядається в одному синонімічному ряду з поняттям «рефлексивних умінь».

Рефлексивні уміння досліджується у працях Н. Гуткіної, І. Семенова, С. Степанова не тільки на теоретичному рівні, а доводиться експериментально. Характерним для більшості цих робіт є розуміння рефлексивних умінь як дослідницького акту, спрямованого людиною на саму себе як суб'єкта життєдіяльності. Перше ґрунтовне дослідження щодо сутності особистісної рефлексії виконала Н. Гуткіна [4], яка розглядала зазначений феномен як механізм самосвідомості, особливий акт самодослідження, за якого індивід вивчає власний внутрішній світ і самого себе як дослідника. Проявом особистісної рефлексії в дослідженні виступили рефлексивні очікування, а критерієм наявності – самоаналіз, який визначає нові знання про себе.

Науковець М. Вислогузова робить наголос на тому, що коли рефлексія – це відображення, то рефлексивні уміння – це відображення себе, розуміння свого призначення й самоактуалізації, обмірковування своїх професійних завдань, співвідношення себе, можливостей власного «Я» з тим, чого вимагає професія вчителя [3].

Серед наукових праць останніх років, безпосередньо присвячених дослідженню рефлексивних умінь, вважаємо за необхідне відзначити роботу М. Келесі. Розглядаючи особливості творчого мислення, автор поєднує їх зміст з рефлексією, яка дає змогу осмислити свій досвід. Рефлексивні уміння у такому контексті включають в себе побудову умовисновків, узагальнень, аналогій, зіставлень й оцінок, що стосуються внутрішнього світу людини [5].

Зауважимо, що виховні аспекти рефлексивних умінь значною мірою зумовлені моральною сутністю рефлексивних умінь як засобу морального самоудосконалення особистості.

Вітчизняна дослідниця І. Булах [1], вивчаючи психологічні основи особистісного зростання підлітків, розкриває поняття моральних рефлексивних умінь, а механізм їхніх дій пояснює таким чином: осягнення соціального простору одночасно визначає утворення відповідних характеристик особистісного простору («я» і навколишні та «я» з навколишніми) підлітка: моральних ставлень і моральної поведінки, які структурують його індивідуальну моральну свідомість, що дає можливість пізнавати інших і себе серед них. Отже, рефлексивні уміння є важливим підґрунтям морального самоудосконалення особистості.

Подібну думку висловила у дослідженні Т. Комар, яка особистісну рефлексію ототожнює із рефлексивними уміннями. Вона визначає компоненти рефлексивного процесу, які постають як: а) ідеальна модель кінцевої мети діяльності (наприклад, ідеальний образ власного «Я»); б) усвідомлення власного досвіду (особистісних рис, умінь, навичок, умов діяльності, особистого статусу у певній ситуації); в) з'ясування необхідних перетворень для наближення його усвідомлених характеристик (насамперед, особистісних рис) до ідеальної моделі (перебіг розгортатиметься як планування діяльності, в котрому останній момент рефлексивної структури буде наслідком зіставлення бажаної ідеальної моделі та усвідомленого досвіду) [7].

Дослідник А. Виногородський особистісну рефлексію визначає як сукупність ставлень індивіда до себе, до власних дій і поведінки в цілому. Репродуктивна й особистісна позиція пов'язана з готовністю реалізувати звичні форми поведінки, а продуктивна визначає готовність індивіда до перетворень у самому собі та у власному житті й характеризує відповідно конструктивне чи творче ставлення до себе. Він називає особистісну рефлексію механізмом самосвідомості, на основі якого відбувається осмислення та переосмислення особистісних змістів (образів особистості, з якими ототожнює себе «Я»), що ведуть до їх поступальних змін і породжують психічні новоутворення особистості. Залежно від спрямованості в осмисленні та переосмисленні особистісних змістів, виявляються різні види особистісної рефлексії:

- ретроспективний вид особистісної рефлексії (осмислення та переосмислення минулого образу «Я»);
- ситуативний вид особистісної рефлексії (осмислення та переосмислення реального «Я»);

— перспективний вид особистісної рефлексії (осмислення та переосмислення майбутнього «Я»).

Провідним критерієм існування особистісної рефлексії є «рефлексивний аналіз», який приводить індивіда до нових знань про самого себе як суб'єкта життєдіяльності та дає змогу визначити три рівні розвитку рефлексивних умінь: фіксований, занижений і збалансований. Найбільш ефективним у самопізнанні, самоствердженні та саморозвитку особистості підлітка є збалансований рівень [2].

На думку Ю. Кулюткіна, рефлексивні уміння це — співвідношення діяльності та її суб'єкта; позиції, які він займає в цій діяльності, і спрямованої на пошук її особистісно значущого змісту. Такий підхід ґрунтується на уявленні про два способи існування людини: один — нерефлексивна єдність людини з її буттям; другий — виділення себе із об'єктивного світу, вихід із поглинання процесом життя для вираження відповідного ставлення до нього. Здійснюючи педагогічну діяльність, учитель реалізує одну з позицій:

внутрішню, коли він здатний до здійснення «рефлексивного виходу» і переходить на зовнішню позицію, коли педагогічна діяльність і власна особистість стають предметом вивчення й осмислення. У випадку нездатності учителя до такого роду «виходів», його особистість може піддатися деформувальним впливам професії, результатом яких є поширений тип «учителя-функціонера» [8].

Висновки. Аналіз представлених нами визначень дозволяє дійти висновку, що поняття рефлексивних умінь є багатоаспектним. Різні визначення цього поняття не суперечать одне одному, але в кожному з них віддають перевагу найбільш суттєвій ознаці, яка тією чи іншою мірою стосується осмислення змісту власної свідомості, власних дій щодо самопізнання свого «Я». До згаданого відносять такі явища, як самопізнання, самоаналіз, переосмислення і перепереваження свого уявлення про себе, про інших осіб і про те, що, на переконання суб'єкта, про нього думають інші люди, як вони його оцінюють і як до нього ставляться.

ЛІТЕРАТУРА

1. Булах І. С. Психологічні основи особистісного зростання підлітків: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора психол. наук : спец. 19.00.07 «Педагогічна і вікова психологія» / І. С. Булах. — К., 2004. — 42 с.
2. Виногородський А. М. Розвиток особистісної рефлексії підлітків (на матеріалі сприйняття музики): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.07 «Педагогічна і вікова психологія» / А. М. Виногородський. — К., 2003. — 23 с.
3. Вислогузова М. А. Подготовка учителя к творческой деятельности / Маргарита Анатольевна Вислогузова. — М. : Прометей, 1993. — 70 с.
4. Гуткина Н. И. Личностная рефлексия в подростковом возрасте : автореф. дисс. на соискание уч. степени канд. психол. наук : спец. 19.00.07 «Педагогическая и возрастная психология» / Н. И. Гуткина. — М., 1983. — 24 с.
5. Келеси М. Особенности рефлексии как формы самопознания личности: автореф. дисс. на соискание уч. степени канд. психол. наук : спец. 19.00.01 «Общая психология, психология личности, история психологии» / М. Келеси. — К., 1996. — 23 с.
6. Коджаспирова Г. М. Культура профессионального самообразования педагога / Галина Михайловна Коджаспирова. — М. : Издательский центр «Академия», 1994. — 147 с.
7. Комар Т. В. Особистісна рефлексія як чинник соціального становлення підлітків : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія» / Т. В. Комар. — К., 2003. — 23 с.
8. Кулюткін Ю. Н. Рефлексивная регуляция мыслительных действий / Ювеналий Николаевич Кулюткин // Психологические исследования интеллектуальной деятельности : [сб. науч. ст.] / под ред. О. К. Тихомирова. — М., 1979. — С. 21–28.
9. Маркова А. К. Психология профессионализма / Аэлита Капитоновна Маркова. — М. : Знание, 1997. — 308 с.
10. Митина Л. М. Психология профессионального развития учителя / Лариса Максимовна Митина. — М. : Флинта, 1998. — 236 с.

Рецензенти: Мещанінов О. П., д.пед.н., професор;
Шерстюк Л. В., к.пед.н., доцент.

© Герасимова О. І., 2013

Дата надходження статті до редколегії 08.05.2013 р.

ГЕРАСИМОВА О. І. — викладач, Криворізький педагогічний інститут ДВНЗ «Криворізький національний університет», м. Кривий Ріг, Україна.

Коло наукових інтересів: аналіз змісту категорій «рефлексія», «педагогічна рефлексія», «рефлексивні уміння».